

КУЛЬТ БОГІНИ ЗЕМЛІ У ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті автор розглядає культ богині Землі в давньослов'янській міфології. Спираючись на релігієзнавчий, фольклорний матеріал, обґрунтовує особливе місце культу богині Землі у віруваннях давніх слов'ян.

Вступ

Плюралістичність, демократизм постсучасного світу створює небачені можливості для розвитку національних культур, національної самоідентифікації. Необхідною умовою розвитку, реалізації наявних можливостей є усвідомлення сутності, джерел власної духовної культури. Визначальним джерелом духовної культури кожного народу є міфологія. Вона сформувала і закріпилася у народному світобаченні, зумовлюючи і визначаючи ментальність народу. «Народне бачення світу є виразом невичерпної, універсальної спроможності до надання всім явищам сенсу, до знаходження формули, що пояснює виникнення світу, людей і всіх істот; є виразом глибокої потреби розуміння оточуючої людини реальності. Бачення космосу і природи залишається пов'язаною з системою цінностей, з етосом селянства, відкриває основи народної філософії життя» [15, с. 21-22]. Поглиблення знань про давньослов'янську міфологію має велике значення для розуміння сутності і змісту української духовної культури, її системи цінностей, процесу національної самоідентифікації.

Постановка завдання

На основі порівняльного аналізу міфології індоєвропейських народів, фольклорного, етнографічного матеріалу, особливо міфів про створення світу, вірування слов'янських народів автор ставить завдання визначити місце культу богині Землі у міфології давніх слов'ян.

Аналіз досліджень і публікацій

Питання про культ богині Землі у давніх слов'ян виступає в контексті дослідження давньослов'янської міфології загалом. Науковці – етнографи, історики XIX – XX ст. звертались до стародавньої історії, культури слов'янських народів у пошуках своїх коренів, національної самоідентифікації. Особлива увага приділялася проблемам давньослов'янської міфології. Достатньо згадати І. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, Я. Головацького, А. Брюкнера, А.Афанасьєва. Ґрунтовні масштабні праці з питань слов'янських дохристиянських вірувань виходили в XX – на поч. XXI ст. Особливо слід відмітити праці Є.Анічкова «Язичество и древняя Русь», Л. Нидерле «Slowianske Starozytnosti», К. Мошинського «Kultura ludowa slowian», Б.Рибакова «Язычество древних славян», А. Гейштор «Mitologia Slowian», А.Ковалик «Kosmologia dawnych Slowian», «Русалії» В. Скуратівського, «Українська міфологія» В.Войтовича та ін. Постійно публікуються монографії, статті, що свідчить про значний дослідницький інтерес до проблем давньослов'янської міфології.

Основна частина

У землеробських народів світу значне місце в релігійних уявленнях посідала постать богині Землі, володарки світу, Матері всього сущого. В давньогрецькій міфології богиня Землі Гея вшановувалась як Мати, що породила все. «Могутня, благодатна Земля породила безмежне блакитне Небо-Урана, і розкинулось Небо над Землею. Гордо піднялись до нього могутні Гори, народжені Землею, і широко розлилось вічно шумливе Море. Матір-Земля породила Небо, Гори і Море, і немає у них батька» [5, с.17]. В давньоіндійській міфології як творці світу прославлялись Прітхві-Земля і Діаус-Небо. «Небо й земля, всезнаючі і благі, зрошують людей медом, збільшують їжу, приносять здобич, багатство, успіх. У питанні про те, що виникає раніше – небо чи земля, в «Шатапатха-брахмане» першість надається землі. Образи батька-неба і матері-землі, що породжують усе у всесвіті, маючи багаточисельні типологічні паралелі повсюди, в цьому вигляді склалися в загально індоєвропейський період...» [7, с. 202]. Прикладів можна наводити багато, і всі вони свідчать про поширеність міфу про створення світу богинею Землі, Матір'ю всього сущого, або божественною парою – богинею Землі та богом Неба. Подібний міф про створення світу мав існувати і у давніх слов'ян, так само як і культ богині Землі. «Земля має особливе значення в релігійній символіці тому, що демонструє необмежену здатність до народження. З цієї точки зору, її трактують як «мати» людей і всіх живих істот. Символ матері-землі з'являється як стійкий елемент в усіх релігіях. У давніх релігіях символіка землі виступала, як правило, в постаті жіночого божества...» [16, с.17]. Слов'янська міфологія належить до індоєвропейського кола. У ведичній, індуїстській, давньогрецькій, давньоримській, міфологіях інших народів, що збереглися до нашого часу в писемному вигляді, зустрічаємо постать богині Землі, яка займає одне з чільних місць у системі вірувань. Слов'янська міфологія не могла бути винятком. Але до нашого часу давньослов'янські міфи майже не дійшли. У значно модифікованому, християнізованому вигляді вони збереглися у фольклорі – казках, легендах, переказах. Постать богині Землі перш за все зустрічаємо в міфах про створення світу.

Розглянемо, в якому вигляді дохристиянський міф про створення світу зберігся у фольклорі слов'янських народів та спробуємо виділити у ньому постать богині Землі.

В легенді про створення світу, що записана в с. Рихти Каменецького повіту Подільської губернії,

розповідається про створення світу Богом і Сатанаїлом, що виходить із морської піни. Сатанаїл виносить із дна моря землю, а Бог створює з неї світ. Простежується і мотив суперництва Бога і Сатанаїла, який пробує сам створити світ з прихованої землі. Але виникають з неї лише гори, тресависька, болота, жаби, змії [Див. 1, с.73]. Подібну легенду зустрічаємо і в центральній Польщі. Її наводить у статті «Звичаї народу землі серадзкой» И. Пянтковска у 1898 р. у журналі «Люд». Близькі перекази зафіксовано і у Харківській губернії, на Білорусі, на Гуцульщині. «Бог закликає до життя свого помічника, втручання якого приводить до завершення справу творіння і впорядкування світу. Відхід Бога до неба і скинення Диявола до підземного світу приводить до виникнення структури біполярної, що перетворює світ у поле сутічок і боротьби сил, які уособлюють ці божества» [15, с. 42-43].

Тут ми маємо справу з значно християнізованим міфом, де імена й атрибути, особливості християнських персонажів повністю замінили первісних, стародавніх язичницьких богів. Який найбільш архаїчний шар міфу? Що в ньому залишилось від первісного міфу? Світ створюють дві божественні істоти, одна з яких пов'язана з водою, землею, а друга – з небом.

Польські дослідники Томіцькі І. і К. у книзі «Дерево життя», аналізуючи слов'янський міф про створення світу, пов'язують постать Бога з вогнем, небом, тобто чоловічим початком. У міфі про створення світу згадується блискавка, якою Бог заганяє Диявола під землю. Тобто в постаті Бога в міфі простежується язичницьке астральне божество неба, вогню, блискавки. Із Сатанаїлом, Дияволом міфи пов'язують воду, землю, жіночий початок [Див. 15, с.29]. «Опозиція Бога і Диявола, а тим самим неба і моря, в більш загальному вигляді виражає протилежність: вогонь-вода. Цю базову символіку міфу знаходимо також у російському народному повір'ї, що світ виник із царя-вогню і цариці-води. Що цікаво, стихіям тут приписується стать. Початкову міфологічну ситуацію відповідно можна записати у вигляді такої схеми:

"Бог-небо-вогнь-чоловіче

Диявол-море-вода-жіноче" [15, с. 28-29].

Можна додати, що Диявол пов'язується з підземним світом, тобто має хтонічний характер.

Зосередимо увагу на постаті Великої Богині в міфі. Чому можна зробити висновок, що в християнізованих фольклорних переказах про створення світу власне постать Диявола замінила постать Великої Богині? Згадаємо, що в християнській міфології Диявол часто називається змієм, виступає в зміїній постаті. Якщо проаналізувати міфи народів світу, особливо Євразії, то не можна не помітити, що змії тісно пов'язані з постаттю Великої Богині, виступають її символом. Не виключено, що в давнину Богині поклонялись у вигляді змії. На трипільських сосудах завжди поруч символічні зображення Великої Богині і змії. У зміїному вигляді виступають стародавні, архаїчні божества Греції – титаніди (змієвласа Медуза, змієнога Єхидна, змією обертається богиня

Фетіда, змія виступає символом Афіни – в Афінах поклонялися священній змії богині. Прикладів можна наводити багато, але саме зміїна постать доводить, що в даному випадку в міфі маємо значно модифіковану постать Великої Богині, замінену її символом. Змія виступає символом Великої Богині, як істота, пов'язана зі стихіями води і землі. У фольклорних переказах постаті божеств часто замінюються їх символами.

Заміна постаті богині Землі, однієї з провідних позитивних постатей політеїстичних релігій, негативною постаттю Диявола зумовлюється логікою десакралізації божеств попередніх релігійних систем при утвердженні монотеїстичних релігій. «Також руйнування старої міфологічної системи йшло по деяких напрямках: один з них – перехід міфологічного персонажу з вищих рівнів на нижчі, з кола позитивних персонажів до кола негативних, ...» – підкреслюють В.Іванов і В.Топоров [6, с. 454]. Біполярний зв'язок персонажів переказу про створення світу, і зв'язок у міфах змії з Великою Богинею, богинею Землі; перехід її постаті з вищої на нижчий рівень дозволяє стверджувати, що в міфі постать Сатанаїла замінила постать богині Землі. У фольклорних переказах збереглися виразні сліди давньослов'янського міфу про створення світу богом Неба і богинею Землі.

Існує також переказ, що світ створили два голуби. Ось як про створення світу співається в лемківській коломийці:

"Колись то було з початку світу
Втоді не було неба ні землі
Неба ні землі, нем сине море,
А серед моря то два дубойки,
Сіли, впали два голубочці,
Два голубойці на два дубойкі,
Почали собі раду радити,
Раду радити і гуркотати,
Як ми маємо світ основати?
Спустимо ми ся на дно до моря,
Винесемо сі дрібного піску,
Дрібного піску, синього каменця,
Дрібний пісок посіємо ми,
Синій камінець подунемо ми,
З дрібного піску- чорна земляця,
Студена водиця, зелена травиця,
З синього камінця – синєе небо,
Синєе небо, світле сонейко,
Світле сонейко, ясен місячок,
Ясен місячок і всі зіздейки"

[8, с.74].

Міф, представлений у колядці, є явно більш архаїчним і менш християнізованим, ніж перший. Тут два голуби, дві божественні істоти створюють світ. Одна – землю, воду, рослини, друга – небо, сонце, місяць, зірки. Маємо й карпатську легенду, в якій прямо згадується про створення світу царицею-водою і царем-вогнем [Див. 3, с. 35]. Порівняльний аналіз показує, що у народних переказах про створення світу простежуються виразні сліди давньослов'янського міфу про створення світу.

Якщо очистити зміст переказів про створення світу від пізніших нашарувань, доповнень, то отримуємо міф про створення світу двома божествами – чоловічим астральним божеством неба і небесного вогню, і жіночим хтонічним божеством води, рослинності, землі. Слов'янський міф про створення світу є аналогічним міфам інших

народів Євразії про створення світу богом Неба і богинею Води, Землі. Після створення світу земля залишилась під покровительством богині. Міф про створення світу і всього в світі (стихий, богів, людей, тварин, рослин) божественною парою небо-земля зустрічаємо, як уже згадувалося, в грецькій міфології – Уран і Гея, в індійській – Прітхиві (Земля) і Діаус (Небо). Можливо, міф про створення світу у слов'ян є найбільш близьким за змістом до ведичного міфу про Діауса і Прітхиві, де Діаус-Батько і Небо, Прітхиві – Мати і Земля. Вони розділені Індрую, Варуною – божествами, що уособлюють повітря [7, с. 202]. “Найстарший образ світу розповідає про дві його частини – Батько Небо(Діаус) і Мати Землю (Прітхиві). Колись вони були поєднані, але їх розділено і вони сумують один за одним” [13, с. 16]. Пізніше, в брахманський період, Прітхиві була ототожнена з Деві, дружиною бога Шиви. “В індійській міфології, коли боги запитали Велику Богиню Деві, де вона живе, ким є і звідки походить, то вона відповіла: «Місце мого народження є у воді, в глибині океану, той, хто знає, має доступ до палацу Деві». Богиня була на початку Мати і основа всіх речей” [12, с.203-204]. Тобто в індійській міфології Велика богиня живе в глибинах океану, є творцем світу і всього в світі. Тут помітний зв'язок з образом качечок з української колядки, які творять світ. Качка, інші прахи водоплавні в міфах багатьох народів світу пов'язані з постаттю Богині. А бог Неба виступає як чоловік Великої Богині, богині Землі. В слов'янському міфі є і сліди архаїчного міфу про вилловування землі з океану. В угарітському міфі про створення світу богом неба Ігу і богинею Асірат, вона виступає як володарка землі, Мати всього суцього і в той же час володарка моря [Див. 7, с. 64].

Тому можна вважати, що основою космології слов'ян, як і інших народів, був міф про створення світу богом Неба і богинею Землі, Води, Матір'ю всього суцього. Цей міф доводить, що слов'яни поклонялись богу Неба, творцю світу, і Богині Землі, і що давньослов'янський міф мав багато спільного із зафіксованим у Рігведі міфі про створення світу. Спробуємо зробити висновок, що в давньослов'янських віруваннях одне з чільних місць посідала богиня Землі, Мати всього суцього.

В народній культурі слов'янських народів зустрічаємо чисельні свідчення глибокого релігійного вшанування землі. К. Мошинський у творі «Kultura łudowa słowian» підкреслює: “Іменування землі м а т и є на Русі – конкретніше в Великої Русі – майже повсюдне. Хоча однак, цей титул, як бачимо, знаходить глибоке обґрунтування в наведених вище народних поглядах, також має докладні аналогії в звичаях багатьох народів світу, не треба забувати, що великороси використовують його також до річок (матушка Волга, матушка Мста і ін.)...Але набагато частіше, ніж «мати», називають слов'яни землю «святою»” [14, с.511]. Треба особливо звернути увагу на зв'язок стихій води і землі. До обох звертаються «мати». Дослідники російської народної культури відмічають, що: “Мати-Сирю землю почитали як мати всього живого: Гой, земля еси сира, мати нам еси рідна! Всіх еси нас породила, вспоїла, воскормила, угіддями наділила; заради нас, своїх дітей, зілля еси народила і злак

всілякий вспоїла” [11, с.350]. Землю вшановували як мати, дарительку всіх благ. На Україні ще в ХІХ- на початку ХХ ст. відмічали звичай «сповіді Землі». “Давня приповідка говорить: Держімося землі, бо земля держить нас». Предки до останнього подиху боронили рідну матір-землю, бо то було їхнє життя. Повертаючись із чужих країв, воїн насамперед сховався на високий пагорб, кланявся сторонам світу, з піднятими до неба руками промовляв молитву, а потім ставав на коліна і цілував землю” [2, с.190].

Яку ж із богинь слов'янського пантеону можна з достатньою вірогідністю вважати богинею Землі? Більшість дослідників схиляється до думки, що це Мокош. Б. Рибаків вважає Мокош богинею плодючості, води жіночих робіт і дівочої долі [10, с.392]. У той же час дослідник підкреслює, зв'язок Мокош із врожаєм, як і західнослов'янської Живи. В.Топоров і В.Іванов також вважають Мокош богинею води, жіночих робіт, дружиною бога Перуна.

В усіх згадках про Мокош, як етнографічних, так і писемних, звертає на себе увагу поліфункціональність цього образу, що вже є свідченням його архаїчності. Виникнення культу Великої Богині відноситься ще до часів палеоліту. В міфології трипільців Велика Богиня є покровителькою світу, уособлює життєдайні сили Землі, володіє небесними водами. Культ Великої Богині, що з часом трансформувалася у культ богині Землі, знаходимо і в віруваннях племен, які в більш пізні часи жили на території України. “У землеробських племен Велика Мати мислилася, з одного боку, космогонічно, як прародителька Світу, мати богів і всього суцього, а з іншого, – як Мати-Земля, Мати-Сира Земля і через це – покровителька врожаю. На російському ґрунті це виразилося в образі богині Макоши (іноді- Мокош) – єдиного жіночого божества, що було включено Володимиром Святим у свій дохристиянський пантеон” [10, с.599].

У «Повісті минулих літ» Мокош згадується поруч із собакою Сімарглом, тобто в комплексі аграрно-магічних уявлень. Етнографічні дані пов'язують Мокош із врожаєм, добробутом, водою, жіночими роботами. На вишивках російської Півночі зустрічаємо велике зображення жінки в позі Оранти, з піднесеними руками. Одяг покриває ромбо-крапкова композиція, що символізує плодючість, по боках – птахи, біля ніг – тварини, символи дерев. У зображенні поєднуються символи землі, води, плодючості. Дослідники вважають їх зображеннями Мокоші. Якщо узагальнити все вищесказане, то можна сказати, що Мокош виступає як богиня плодючості, води, жіночих робіт, перш за все ткацтва, добробуту, щастя, долі, чаклунства, пророцтв. Якщо провести аналогію з постатями відомих із писемних джерел Богинь Землі інших індоєвропейських народів – давньоіндійською Прітхиві, пізніше Адіті, грецькою Геєю, Деметрою, малоазійською Кібелюю і т.д., то незаперечно що саме Мокош є стародавньою Великою Богинею, Богинею Землі, Матір'ю світу. Судячи із зображень на головній, лицьовій стороні Збручського ідола, на вишивках Мокош уявлялась у вигляді величній жінки, з високим головним убором, із рогами у руці, або з руками, піднятими догори в жесті захисту і благословення.

У слов'янській міфології Мокош виступає як богиня плодючості, а це поняття в міфологіях землеробських народів нерозривно пов'язане із землею. «Мокош згадується автором «Повісті минулих літ» (початок XII ст..) під 980 р. в складі так званого пантеону Володимира. Ім'я її згадується майже в усіх повчаннях проти язичества XI-XIV ст.. Відомі етнографічні записи XIX ст.. на російській Півночі про віру в Мокош (Мокош, Макешь, Мокуша, Макуша)» – пише Б. Рибаків [10, с. 379]. Враховуючи, що з усіх божеств слов'ян у пантеоні Володимира зустрічаємо тільки одне жіноче божество – Мокош, то ще з більшою впевненістю можна стверджувати, що вона займала одне з чільних місць у міфології слов'ян. Звертаючись до міфу про створення світу, можливо припустити, що Мокош виступала і як дружина бога Неба і небесного вогню Сварога. Саме його постать більше співпадає з функціями другого божества – творця світу, якого бачимо у ведичних, грецьких міфах.

М. Костомаров виділяє акватичні риси у постаті Мокоші: “Мокош у Нестора, по моему мнению, также означает водное женское существо, окончание – ошь есть женского рода, как кокошь, а корень слова – мок- (мокнуть, смолкнуть)” [4,с.220]. М. Еліаде пише, що вода є фундаментом всього світу, субстанцією рослинності, еліксиром безсмертя, подібно амриті, забезпечує довге життя, творчу міць і є основою кожного існування. Це за Ведами. Не дивно, що Велика Богиня, володарка вод уранічних, була й богинею світу, рослин, безсмертя, творчості, лікування [Див.12, с. 185]. Поєднання акватичних і хтонічних рис у постаті Мокош підкреслює, поперше, її генетичний зв'язок із постаттю стародавньої Великої Богині, по-друге, співпадіння її постаті з постатями богинь Землі в міфологіях інших індоєвропейських народів.

Висновок

“Мокош – уособлення Матері – Сирої Землі, посередниця між небом і землею, стародавнє землеробське божество плодючості, жіночої життєвої

сили, «мати врожаю», богиня добробуту, покровителька полів і скота, а також жіночих робіт, у першу чергу прядіння і ткацтва” [11,с.339]. Давньослов'янський міф про створення світу богинею Землі і богом Неба є ще одним підтвердженням, що богинею Землі давніх слов'ян була власне Мокош. Богиня Землі мала у слов'ян чітке антропоморфне втілення. Це підтверджують сюжети вишивок, зокрема, північноросійських. Культ її займав одне з чільних місць у давньослов'янських релігійних віруваннях.

Список літератури

1. Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – 414 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. – К.:Либідь,2002- 664 с.
3. Головацький Я.Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. – К.:Довіра, 1991 – 92 с.
4. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія.. – К.: Либідь, 1994 – 383 с.
5. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 463с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. – Т.2 – М.: Советская энциклопедия, 1992 – 719 с.
7. Мифологический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – 736 с.
8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Обереги,1992. – 87 с.
9. Персонажи славянской мифологии. Сост. Кононенко А.А., Кононенко С.А. – К.: Фирма Корсар, 1993. – 224 с.
10. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука . 1994.- 608 с.
11. Шапарова Н.С.. Краткая энциклопедия славянской мифологии.- М.: Астрель. Русские словари, 2001. – 633 с.
12. Eliade Mircea. Traktat o historii religii. – Warszawa: wyd. OPUS, 1993. – 589s.
13. Jakimowicz-Chan Marta, Jakimowicz Andrzej. Mitologia indyjska. – Warszawa: Wydawnictwa artystyczne i filmowe, 1982. – 384 s.
14. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – Т.ІІ – Warszawa, Książka i wiedza, 1967. – 830 s.
15. Tomiczy Joanna i Ryszard. Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia wydawnicza, 1975. – 275 s.
16. Zwyczaję, obrzędy i symbole religijne.- Warszawa, Iskra, 1978. - 314 s.

А.А. Матюхіна

КУЛЬТ БОГИНИ ЗЕМЛИ В ДРЕВНЕСЛАВЯНСКОЙ МИФОЛОГИИ

В статье автор рассматривает культ богини Земли в древнеславянской мифологии. Опираясь на религиоведческие, фольклорные источники отмечает особое место культа богини Земли в верованиях древних славян.

O. Matyukhina.

THE CULT OF THE QUEEN OF EARTH IN THE ANCIENT SLAVIC MYTHOLOGY

The article aims at the philosophical analysis of the modern Ukrainian Education Reformation experience for the last decade.